

Gadymy döwürde edebi-nazary pikiriniň ösüşi

Category: Edebiýaty öwreniş, Filosophiýa, Kitapcy

написано kitapcy | 26 январа, 2025

Gadymy döwürde edebi-nazary pikiriniň ösüşi GADYMY DÖWÜRDE EDEBI-NAZARY PIKIRINIň ÖSÜŞI

Adamzat durmuşynda edebiýatyň, sungatyň döräp, kämilleşip başlamagy bilen birlikde, çeper döredijiligiň tejribelerini, häsiýetli aýratynlyklaryny umumylaşdyrýan edebi-nazary pikirler hem peýda bolup, ösüp başlapdyr. Gadymy Gresiyada, Rimde, Hytaý, Hindistan ýaly gadymy Gündogar ýurtlarynda baryp gulçulyk döwründe möhüm edebi-nazary pikirler ýüze çykypdyr. Gadymy Gresiyada filosophiýa, estetika, edebiýat nazaryýetine degişli pikirleri öňe süren Geraklit (b.e. çenli 530–470ý.), Demokrit (b.e. çenli 460–370ý.), Sokrat (b.e. çenli 469–399ý.), Platon (b.e. çenli 427–347ý.), Aristotel (b.e. çenli 384–322ý.) ýaly akyldarlar bolupdyr. Gadymy grek akyldarlarynyň birnäçesi özleriniň estetiki, edebi-nazary pikirlerini idealistik esasyda öňe süren bolsa, başgalary özleriniň nazary pikirlerini materialistik esasyda düşündiripdirler. Bu iki ugruň iň görnükli wekilleri Platon bilen Aristoteldir.

Platon (Eflatun) estetikanyň, edebiýat nazaryýetiniň meselelerine obýektiv-idealistik pozisiýadan çemeleşýär. Onuň pikirine, gzellik real dünýädeki zatlar da däl-de, ideýalar dünýäsinde ýaşayarmyş. Ol gzellik döremeyän, ýok bolmýan, üýtgemeyän – hemişelik gzellikmiş. Ol gzellik duýga täsir edýän real zatlar da bolmanlygy üçin, ony duýgy bilen däl-de, paýhas bilen özleşdirmelimiş.

Platon şahyryň döredijilik prosesini düşündirmege-de şeýle häsiýetde çemeleşipdir. Onuň tassyklamagyna görä, öwretmek üçin «hakdan içen» bolmak gerek. Şeýle adam ideýalar dünýäsindäki gzelligi syzyp bilýärmiş. Platon adamda «Hudaý tarapyndan emele getirilýän döredijilik joşgunyny» real

hakykaty öwrenmek ýoluna garşy goýýar. Döretmek üçin hakykaty özleşdirmek gerek däl-de, diňe «keramatly joşgun» gerekmiş. Ýazyjy Hudaýyň mistiki güýçleriniň hereketini öz hyýaly esasynda aňlatmalymyş.

Platon öýkünme nazaryýetiniň hem tarapdary bolup, oňa-da idealistik garaýyş bilen çemeleşipdir. Platondan öň Sokrat hem sungat, edebiýat tebigata öýkünme esasynda döräpdir diýip belleýär. Onuň aýtmagyna görä, sungatyň suratlandyryýan esasy obýekti adam we onuň ruhy bolmaly. Emma ruh sungatyň iň esasy obýekti bolmaly. Platon Sokratyň bu pikirini özüçe ösdürýär. Ol sungat adamyň duýgusyna täsir edýän zatlary suratlandyrýar, suratlandyrylýan zatlar bolsa real hakykatdaky däl-de, ideýalar dünýäsindäki zatlardyr diýen netijä gelýär. Şol netijä görä, sungat ideýalar dünýäsindäki zatlaryň suratlandyrylmasydyr. Şeýlelikde, Platon sungatyň, edebiýatyň real hakykata bolan gatnaşygyny inkär edýär,

Platonyň sungata bolan idealistik garaýyşlary Aristotel tarapyndan berk tankyt edilýär. Aristotel bütinleý materialist bolmasa-da, Platonyň tersine, hakyky gözelligi duýgudan daşdaky zatlarda däl-de, adamyň duýýan real zatlaryndadyr diýip belleýär we özünden öňki Geraklitiň, Demokritiň bu baradaky pikirlerini ösdürýär.

Aristotel üçin gözelligi predmetiň hiline, bolşuna baglydyr. Ýöne ol gözelligi hakda gürrüň edende, köplenç predmetleriň daşky owadanlygy, gelşikliligi bilen gyzyklanypdyr.

Aristotel öýkünme nazaryýetini özüçe işläpdir. Ol sungatda tebigata öýkünmäniň bardygyny inkär etmeýer. Emma onuň pikirine, öýkünmek diýmek sungat tebigatyň kopiýasy bolmalydyr diýildigi däl. Edebiýat, sungat durmuşy umumlaşdyryp suratlandyrýar, hut şeýle edýänligi bilen hem ol ylymdan tapawutlanýar. Bu hakda Aristotel şeýle ýazýar: «..taryhçy we şahyr bir-birinden şygry ölçegini ulanmak ýa-da ulanmazlyk bilen tapawutlanmaýar, Gerodot öz eserlerini şygry-da geçirip bilerdi, ýöne onuň eserleri poetik ölçeginde ýazylsa-da, ýazylmasa-da, taryh bolar, emma olar başga meselede: birinjisiniň hakykatda bolan zat hakda, ikinjisiniň weli hakykatda bolup biljek zat hakda gürrüň edýänligi bilen bir-

birinden tapawutlanýarlar. Şonuň üçin poeziýa taryha garanda parasatlyrak we möhümräkdir; poeziýa has umumy zat hakda, taryh bolsa ýekelikde alnan zat hakda gürrüň berýär» [Аристотель. Поэтика. Москва, 1957. стр. 67-68].

Aristoteliň döwrüne çenli Gresiyada çeper döredijilik sungaty has ösýär. Gomer, Sofokl, Ýewripid ýaly ýazyjylaryň eserlerinde edebiýatyň görnüşleri, häsiýetli aýratynlyklary kämilleşýär. Bu bolsa Aristotele eposyň, lirikanyň, dramanyň aýratynlyklaryny bellemäge, tragediýa, komediýa baradaky düşüňjeleri anyklaşdyrmaga, çeper eserleriň diliniň aýratynlygy barada pikir ýöretmäge mümkinçilik berýär. Mundan başga-da Aristotel sungatda, edebiýatda durmuşyň realistik hem-de romantik häsiýetde suratlandyrylýandygy barada düýpli pikiri orta atýar.

Aristotel edebiýatyň terbiýeçilik, öwredijilik ähmiýetine aýratyn üns berýär. Onuň nygtap bellemegine görä, edebiýat adamlaryň ahlak durmuşy bilen baglanyşykly bolup, ol adamlarda gowy sypatlaryň kämilleşmeginde uly rol oýnamaly. Sungat eserleri adamlaryň ýüregindäki otrisatel duý-gulary ýok etmeli. Sungat real hakykaty aňlamagyň möhüm serişdesi bolmaly. Çeper eserleriň şu hili terbiýeçilik we öwredijilik funksiýany amala aşyrmagy üçin olarda durmuşyň möhüm wakalarynyň dogruçyl suratlandyrylmagynyň zerurdygyna-da Aristotel aýratyn üns berýär.

Şeýlelikde, Aristotel öz döwrüne çenli bolan nazaryýetçilerden has öňe gidip, ösen grek edebiýatynyň esasynda çeper döredijiligiň tejribelerini, onuň birnäçe kanunlaryny sistematik häsiýetde umumylaşdyryp beýan edipdir we gadymy Gresiyadaky edebiýat ylmyň ýokary derejesine çykypdyr. Aristoteliň beýan eden edebi-nazary pikirleri öz döwründe we ondan soňky döwürlerde-de edebiýat hakdaky ylmyň ösmeginde örän uly rol oýnapdyr.

Gadymy grek akyldarlaryndan soň gadymy Rimde edebiýatyň käbir meselelerini çözmäge çemeleşen Lukresiý (b.e. çenli 99–55ý.), Gorasiý (b.e. çenli 65–8ý.) ýaly nazaryýetçiler bolupdyr. Olar hem Aristotel ýaly, edebiýatyň öwredijilik ähmiýetini, žanrlary, olaryň görnüşlerini we şuna meňzeşleri belläpdirler.

Gorasiniň öňe süren esasy täze pikiri çeper eserde mazmunyň aýgytlaýjy rol oýnaýanlygy hakdaky pikirdir.

Umuman alanyňda, gadymy Rimiň nazaryýetçileriniň edebiýat baradaky pikirleri Aristoteliň nazary pikirlerinden kän bir öňe gidip bilmändir.

Gadymy Gresiýada edebi-nazary pikirleriň ösen wagtynda, gadymy Hytaýda-da çeper döredijilik barada nazary pikirler dörap başlapdyr. Şol döwürde edebiýat hakdaky ylmyň görnükli wekili Konfusiý (Kun-szy; b.e. çenli 551-479ý.) bolupdyr. Ol çeper döredijiligiň örän uly öwredijilik ähmiýetiniň bardygyny, adamlaryň ahlagyny, aragatnaşygyny gowulandyrmakda onuň uly rol oýnaýandygyny nygtap geçipdir. Onuň pikirçe, döwleti dolandyrmakda-da edebiýat uly kömek edip biljek. Konfusiniň şu hili pikirlerini oňa eýerijiler soňky döwürlerde-de dowam etdiripdirler. Konfusian filosofik mekdebiniň garşysyna çykyş eden moizm diýen filosofik mekdebi esaslandyran Mo-szy (Mo-di; b.e. çenli 479–381ý.) Konfusiýniň aýdanlaryny inkär edipdir. Ol adamlaryň sungat, edebiýat bilen, aýratyn-da saz bilen gyzyklanmaklaryna garşy çykypdyr.

Mo-szy gözelligi we onuň sungatyň üsti bilen adama edýän täsirini inkär etmändir. Emma ol sungatdan, sazdan, estetiki lezzetden gönüden-göni hiç hili peýda ýok diýipdir we sungaty garmy doklaryň güýmenjesi hasaplapdyr. Sungat açlaryň garmyny doýrup, ýalaňaçlara geým bolup bilmeýär. Mo-szy konfusianlaryň tersine, sungat ýurduň durmuşynda bulaşyklyk emele getirýär, ol her hili betbagtlygyň döremegine, döwletiň garyplaşmagyna sebäp bolýar diýen düşüňjani öňe sürüpdir.

Çeşmesi: Ö.Abdyllaýew. Edebiýat nazaryýeti. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010. Edebiýaty öwreniş